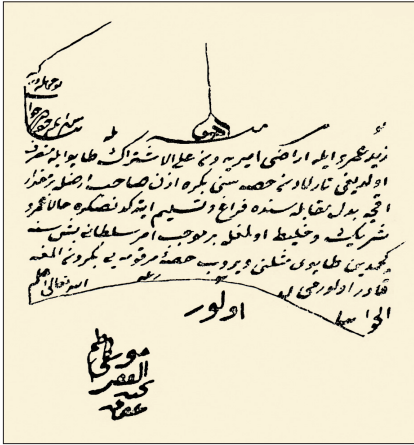

Mûsâ Kâzım Efendi'nin bir fetvası (İlmîyye Salnâmesi, s. 628)

İttihat ve Terakkî'nin etkin bulunduğu ve bu cemiyet sayesinde şeyhülislâmlik yaptığı dönemlerde Meşrutîyet'i savunduğu, böylece bazı muhafazakâr İslâmcı aydınlardan farklı bir çizgi takip ettiği, hatta ıslah ve yenileşme konusundaki temayülleriyle Osmanlı Devleti'nin ilerici ve gelişmeci âlim tipinin bir temsilcisi haline geldiği söylenebilir.

Eserleri. 1. *İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet* (İstanbul 1324 r.). Risâle ayrıca *Külliyât* içerisinde de yer almıştır. 2. *İslâm'da Cihad* (İstanbul 1333). Müdâfaa-i Milliyye Cemiyeti tarafından ücretsiz olarak dağıtılan risâle daha sonra *Külliyât* içerisinde de yayımlanmıştır. 3. *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri* (İstanbul 1334). 4. *Saîvetü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* (İstanbul 1335). Mûsâ Kâzım'ın Ahmed Midhat Efendi'ye verdiği tefsir derslerinin Ahmed Midhat Efendi tarafından kaleme alınmasıyla meydana gelen bir eser olup Bakara sûresinin 73. âyetine kadar gelmektedir. 5. *Zevrâ ve Havrâ* (İstanbul 1335). Celâleddin ed-Devvânî'nin mebde ve mead konusundaki görüşlerini içeren *ez-Zevrâ ve'l-Havrâ* adlı eserinin tercümesidir. 6. *Külliyât-ı Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım* (İstanbul 1336; nşr. Ferhat Koca, Ankara 2002). Müellifin çeşitli dergilerde neşredilen makaleleri, bazı risâleleri, konferansları ve beyannâmelerini içermektedir. 7. *el-Fetâvâ el-Kâzımıyye fi islâhi'l-fetâvâ et-Türkiyye* (DİB Ktp., nr. 173). Mûsâ Kâzım'ın itikad, tahâret ve namazla ilgili toplam elli iki fetvasını ve bunların Arapça kaynaklarını ihtiva etmekte-

dir (nşr. Ferhat Koca, *Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları* içinde, İstanbul 2002, s. 220-232). Ferhat Koca, ayrıca onun *İlâveli Mecmûa-i Cedîde* ve *Ceride-i İlmîyye*'de yayımlanmış bazı fetvalarını da derlemiştir (a.g.e. içinde, s. 145-218). 8. *Tercüme-i Vâridât* (Süleymaniye Ktp., Yazma Başılar, nr. 2174; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye, nr. K. 564). Şeyh Bedreddin Simâvî'nin tasavvuf ve vahdet-i vücûda ilgili *Vâridât* adlı eserinin tercümesidir. Mûsâ Kâzım bu çalışmada serbest bir tercüme tekniği uygulamış ve metnin daha kolay anlaşılabilmesi için zaman zaman kendi düşüncelerini de çeviriye katmıştır. Mahmut Sadettin Bilginer, Seyyid Muhammed Nûrî'l-Arabî'nin *Vâridat Şerhi* adlı eserinin neşrinde bu tercümeden bazı nakillerde bulunmuştur (s. 32, 59). 9. *Tahkik-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâlenin Tercümesi* (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin, nr. 313, 991, 1444; Belediye, nr. K. 433; Tercüman Gazetesi Ktp., nr. 342; Yapı ve Kredi Bankası Sermet Çifter Araştırma Ktp., nr. 26). Cemâleddin Muhammed Karamânî Nûri'nin 950 (1543) yılında Arapça kaleme aldığı vahdet-i vücûda dair eserin tercümesidir.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Hey'et-i İlmîyyesi tarafından neşredilen *Mevâiz-i Diniyye* adlı eserin (İstanbul 1328) I. cildinde Mûsâ Kâzım'ın "İstibdat, Hürriyet, Hâkimiyet-i Milliyye" (s. 25-30) adlı bir makalesi yanında *Akdü'l-hakâyık* (Mekteb-i Sultânî'de verdiği derslerle ilgili) isimli bir akaid risâlesinin bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Onun, İmam Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'si ile İbn Rüşd'ün ona verdiği cevap üzerindeki çalışmaları *Külliyât*'ta yer almaktadır (s. 139-196). *Sırât-ı Müstakim*'de de birçok makalesi bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mûsâ Kâzım Efendi, *Zevrâ ve Havrâ*, İstanbul 1335, s. 1-2; a.mlf., *Tahkik-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâlenin Tercümesi*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. K. 991, vr. 1^a; a.mlf., *Tercüme-i Vâridât*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye, nr. K. 564, vr. 1^a; a.mlf., *el-Fetâvâ el-Kâzımıyye fi islâhi'l-fetâvâ et-Türkiyye*, DİB Ktp., nr. 173, vr. 1^{a-b}, 44^{a-b}; İstanbul Mütüfûlûğu Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Dosya nr. 520; *İlmîyye Salnâmesi*, s. 626-628; *Divân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Ceridesi*, s. 194-203 (13 Şevval 1337 / 12 Temmuz 1335 tarih ve 3595 numaralı *Takvîm-i Vekâyi'* gazetesiyle birlikte); Seyyid Muhammed Nur, *Vâridat Şerhi* (haz. Mahmut Sadettin Bilginer), İstanbul 1979, s. 32, 59; *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 295-300; Ali Fuat Türkoglu, *Görüp İştiklaklerim*, Ankara 1949, s.

247-249; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. 236-237; Sadık Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, İstanbul 1973, s. 100-121; a.mlf., *Son Devir Osmanlı Ulemâsi*, İstanbul 1981, IV-V, 157-158; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, I, 47-72; İsmet Zeki Eyüboğlu, *Şeyh Bedreddin ve Vâridat*, İstanbul 1987, s. 337; D. Kushner, "Şeyh-ül İslâm Musa Kâzım Efendi's Ideas on State and Society", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler, Ankara 1990, s. 603-610; Mustafa Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul 1990, s. 250, 304-310; a.mlf., "Cumhuriyet Öncesi Tasavvufi Yayın Organları ve Cemiyetler", *Fikir ve Sanatta Hareket*, sy. 8, İstanbul 1979, 16-22; a.mlf., "Cem'iyyet-i Sûfiyye", *DİA*, VII, 335; Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakkî'nin Sorulanması ve Yargılanması*, İstanbul 1998, s. 52-53, 493-495; *Muhibbân*, II/5, İstanbul 15 Cemâziyelülâ 1329 / 1 Mayıs 1327, s. 140-141; *Yakın Tarihimiz*, I/3, İstanbul 15 Mart 1962, s. 94; Th. Zarccone, "Soufisme et franc-maçonnerie à la fin de l'Empire ottoman: l'Exemple du Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi (1850-1920)", *Anatolia Moderna: Yeni Anadolu*, II, Paris 1991, s. 201-208; Feryal Tansuğ, "II. Meşrutîyet Döneminde İslâmcılık ve Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi", *Doğu Batı*, I/3, Ankara 1998, s. 119-132.

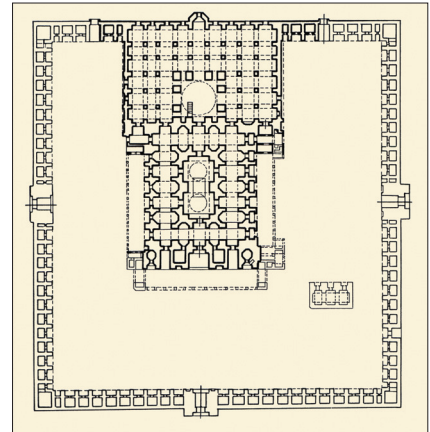
FERHAT KOCA

MÜSÂ KÂZİM KÜLLİYESİ

Bağdat'ta
on iki imamdan
Mûsâ el-Kâzım'ın kabri etrafında
teşekkül eden külliye.

Bağdat'ın batı yakasında bulunan ve Kâzimeyn adıyla anılan külliye, Mûsâ el-Kâzım ile (ö. 183/799) torunu Muhammed el-Cevâd'ın (ö. 220/835) mezarları etrafın-

Mûsâ Kâzım Külliyesi'nin planı

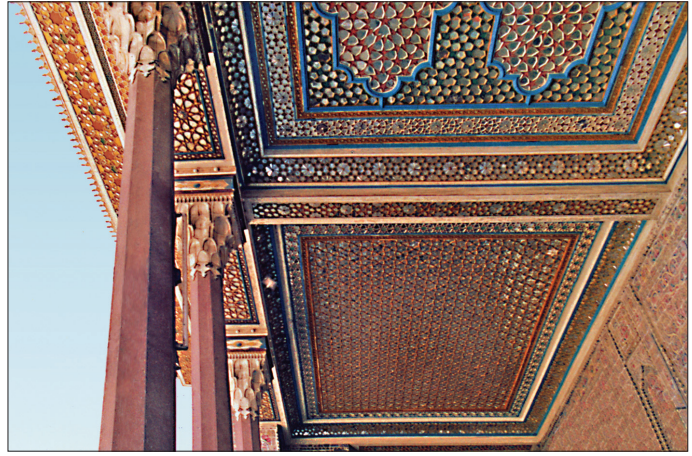
da gelişmiş ve semte adını vermiştir. 183 (779) yılında Halife Hârûnürreşîd'in yaptırdığı kerpiç mezarın üzerine 490'da (1097) Selçuklu Veziri Mecdûlmülk Ebû'l-Fazl Es-'ad bir türbe inşa ettirmiş, etrafına odalarla iki minareli bir cami eklenmiştir. Halife Nâsır-Lidînillâh (1180-1225) sahnın etrafına revaklar yaptırdığı gibi türbedeki lahitleri abanoz ağacıyla kaplatmıştır. Şah İsmâil 914 (1508) yılında Bağdat'ı ele geçirince yıktırdığı Selçuklu yapıları yerine 926'da (1520) iki kubbeli yeni bir türbe inşa edilmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman 1534'te Bağdat'ı aldığı anda Safevî imarından kalan eksikleri tamamlattır. II. Selim 978 (1570) yılında türbenin bitişğine büyük bir cami ile kuzeybatısına bir minare ilâve ettirmiş, 1796'da Kaçar Hükümdarı Ağa Muhammed Şah yapının kubbe-lerini ve minarelerin külâhlarını altınla kaplatmıştır. Külliye 1880'de Ferik Selim Paşa, 1882-1884'te Kaçar Hükümdarı Feth Ali Şah'ın torunu İ'timâdüddeve Ferhad Mirza, 1904'te Sultan II. Abdülhamid, 1977-1978 ve 1982 yıllarında Irak Evkaf Bakanlığı'nca tamir ettirilmiştir (çeşitli dönemlerde yapılan imar faaliyetleri için ayrıca bk. Ca'fer el-Halîlî, IX, 158 vd.).

Mûsâ Kâzım Külliyesi, ortasında türbe ve caminin yer aldığı geniş bir avlunun etrafında sıralanan medrese, imaret, imam-şeyh odaları ve kütüphanelerin yer aldığı iki katlı revaklı hücrelerden oluşmaktadır.

Mûsâ Kâzım Camii'nin içinden bir görünüş

Mûsâ Kâzım Külliyesi'nin revak tavanı iç süslemesinden bir detay

Kale görünümündeki külliye'nin dış duvarları tuğladan yapılmış ve üzeri mermerle kaplanmıştır. Külliye'nin kuzeyde yer alan iki kapısından başka aynı mimari özelliklere sahip üç taçkapı dıştan sade olmasına karşılık iç tarafta kuşatma kemerine kadar yükselen kademeli süsleme nişleriyle teşkilâtlandırılmıştır. Üst kemer alınlıklarında bütün cepheyi dolanan âyet kitâbeleri mevcuttur. Taçkapıların iki yanından merdivenlerle üst kata çıkılmaktadır.

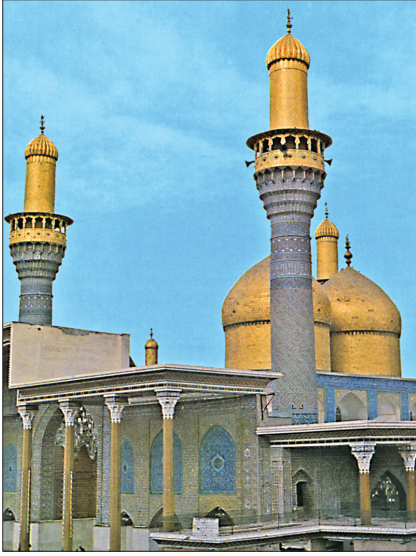
Külliye'nin ortasında bulunan ve kuzeyden cami ile birleşen türbe diğer üç yönden revaklarla sarılmıştır. Revakların üstünü örten tavanla türbe dış duvarları baştan sona kıymetli renkli taşlar, kalem işi, çini, sedef kakma ve altın kaplamalarla bezenmiştir. Süslemeler renk ve kompozisyonlarıyla saray cephelerini hatırlatır. Revakların dış yüzlerindeki çiniler arasında II. Abdülhamid'in 1322 (1904) tarihli tuğraları bulunmaktadır. Türbede sandukanın yer aldığı dikdörtgen mekânın etrafı duvar-pâye sistemi ve mukarnaslı tromplara yaslanan kubbelerle örtülmüştür. Bütün mekân içten 4 m. yüksekliğe kadar mermer, yukarı kısımlar kristal camla kaplıdır. Kubbelerin aralarında birer atlamak suretiyle aydınlatma fenerleri açılmıştır. Mûsâ el-Kâzım ile torunu Muhammed el-Cevâd'a ait tek sanduka, yüksek kasnaklı pendantif geçişli kubbelerle örtülü iki kare mekânın tam ortasındadır. Selçuklu döneminde yapılan sanduka ise Bağdat'ta Irak Müzesi'ne kaldırılmıştır.

Cami. Avlunun kuzey duvarı ile türbeyeye bitişik olarak yapılan cami 40 x 56 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Avlunun doğu ve batısı ile türbe dış revaklarından dört kapıyla girilen harim kubbeli mihrap önü mekânını "U" şeklinde saran içte on iki, dışta on altı pâyeden oluşan iki dizi ile orta mekânın iki yanında mihraba dik üç,

kuzeyde ise paralel üç nefte ayrılmıştır. Kib- le duvarına bitişik dördü yarım, diğerleri kalın sekiz pâye üzerine oturan kubbeye mukarnaslı tromplarla geçilmektedir. Harimin diğer kısımlarını örten kırk beş küçük kubbe ise prizmatik pendantiflidir. Kuzey duvarında dışa taşkın beş kenarlı bir bölüm mevcuttur. Duvarlar ve kubbe kasnaklarında açılan pencerelerle yeterince aydınlanan iç mekânın önünde bulunan mihrap, ortası türbeyeye bakan bir pencere şekline getirilmiş sivri kemerli geniş bir niş içinde yer almaktadır. Son tamirde tamamen değiştirilen mihrapta terrakota ve çinili süslemeler mevcuttur. Caminin cev- viz ağacından yapılmış minberi de yenidir. Son tamirde büyük kubbe kasnağına çi- çekli küfî harflerle kalın bir kitâbe kuşağı yerleştirilmiştir. İç mekânda mihrap süs- lemeleri dışında tezyinata yer verilmemiş, tuğla dizileriyle tabii bir görünüm sağlan- mıştır.

Türbenin köşelerinde yer alan silindirik dört minare duvar içlerinde kalan sekiz- gen kaidelere sahiptir. Bunlardan camiye bitişik olan kuzeydoğudakinin kapısında Sultan II. Selim'e ait 1570 tarihini veren beş beyitlik Türkçe kitâbe bulunmaktadır. İran işgali sırasında minare şerefelerinin üstü İran üslûbunda örtülmüş, petek ve külâhlar altınla kaplanmıştır. Cami ve re- vak seviyesinden daha yüksek tutulan tür- be duvarlarının dört köşesinde sembolik dört küçük minare daha mevcuttur.

Türbe-cami avlusunu üç taraftan sa- ran yapılar medrese, tekke, kütüphane ve Şii ileri gelenlerinin ikamet ettiği odalar- dan meydana gelmektedir. Altta (önde) ey- van, arkada hücreler, üstte iklime uygun teras katları yer almaktadır. İki kat boyun- ca uzanan üç kapı arasına ve köşelere bi- rer köşk oturtulmuştur. Eyvan kemerleri ve cepheler geometrik ve bitki motiflerin-

Mûsâ Kâzım Türbesi – Bağdat

den oluşan zengin çinilerle süslenmiştir. Kemerlerin üstünde lâcivert zemin üzerine sarı renkli sülüs harflerle yazılmış kalın bir kitâbe kuşağı uzanmaktadır. Avlu etrafında sıralanan hücrelerden kuzeydoğu bölümünde helâ ve abdest alma mekânları mevcuttur. Güneydeki köşk hücrelerinden birinin üstünde kare kesitli bir saat kulesi vardır. Dış görünüşüyle İran sanatını hatırlatan Mûsâ Kâzım Külliyesi, bakımlı mekânı ve çoğu Şîî olan binlerce ziyaretçisiyle canlı bir dinî hayatın merkezi durumundadır.

BİBLİYOGRAFYA :

F. Sarre – E. Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet*, Berlin 1912, II, 102; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Târîhu mesâcidi Bağdâd ve âşâruhâ*, Bağdad 1346, s. 117-119; M. Hasan Âlû Yâsîn, *Târîhu'l-Meşhedi'l-Kâzımî*, Bağdad 1387; a.mlf., “el-Meşhedü'l-Kâzımî fî ‘aşrî'l-‘Abbâsî”, *Sumer*, XVIII, Bağdad 1962, s. 119-128; a.mlf., “el-Meşhedü'l-Kâzımî min ba‘di'l-ihtilâlî'l-Moğolî ilâ nihâyeti'l-ihtilâlî'l-‘Os-mânî”, a.e., XIX (1963), s. 155-170; H. Hâlid A‘zamî, *ez-Zehârifü'l-cidâriyye fî âşâri Bağdâd*, Bağdad 1980, s. 42-43; Ca‘fer el-Halîlî, *Mevsû‘atü'l-‘atebâtî'l-mukaddese*, Beyrut 1407/1987, IX, 158-244; Abdüsselâm Uluçam, *Irak’taki Türk Mimarî Eserleri*, Ankara 1989, s. 37; M. Streck, “Kâzımeyn”, *İA*, VI, 525-527; R. Strothmann, “Mûsâ Kâzım”, a.e., VIII, 667-668.

ABDÜSSELÂM ULUÇAM

MÛSÂ b. MEYMÛN

(bk. İBN MEYMÛN).

MÛSÂ b. NUSAYR

(موسى بن نصير)

Ebû Abdirrahmân Mûsâ
b. Nusayr b. Abdirrahmân b. Zeyd
el-Lahmî (el-Bekrî)
(ö. 98/717)

Mağrib-i Aksâ ve Endülüs’ü fetheden
Emevî kumandanı.

19 (640) yılında Suriye’de Kefermüsrâ köyünde doğdu. Hâlid b. Velîd’in 12 (633) yılında Aynü’ttemr’de ele geçirdiği esirler arasında bulunan babası Nusayr hakkında onu Lahm, Belî veya Bekir b. Vâil kabilelerine nisbet eden, Benî Lahm veya Benî Ümeyye’nin âzatlısı gösteren yahut Arap asıllı olmadığını ileri süren farklı rivayetler aktarılmıştır. Muâviye b. Ebû Süf-yân’ın özel muhafız birliği kumandanlığına kadar yükselen Nusayr, Muâviye’yi Hz. Ali’ye karşı yürüttüğü mücadelede haksız gördüğü için Siffin Savaşı’na katılmamıştır.

Çocukluk yıllarını Suriye’de babasının yanında geçiren Mûsâ, Muâviye zamanında kumanda kademesi içerisinde deniz seferlerine katıldı ve Zehebî’nin yazdığına göre Kıbrıs’ta bir kale inşa ettirdi (*A‘lâ-mû’n-nûbelâ*, IV, 497). II. Muâviye’nin halifeliği bırakmasının ardından başlayan iktidar mücadelesinde Abdullah b. Zübeyr’i destekleyen Dahhâk b. Kays’ın yanında yer alan Mûsâ 65 (684) yılında Mercirâhit savaşının kaybedilmesi üzerine Mısır’a kaçtı; ancak bir süre sonra Mısır valiliğine getirilen Abdülazîz b. Mervân’ın himayesine girerek (bundan dolayı Abdülazîz’in âzatlısı olarak da tanınır) tekrar Emevîler’in safına geçti. 73’te (692) Abdülazîz’in tekliyle Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından, Irak valiliğine tayin ettiği Bişr b. Mervân’ın danışmanlığına ve Basra’nın haraç âmilliğine getirildi. Fakat iki yıl sonra, topladığı verginin bir kısmını zimmetine geçirmekle itham edildiği için yeni Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî’nin kendisini cezalandırmasından korkup o sırada Suriye’de bulunan efendisi Abdülazîz’in yanına kaçtı ve onun himayesinde halifenin huzuruna girmeyi başardı; ancak adına 100.000 dinar zimmet çıkarılmasını önleyemedi. Bu miktarın yarısını ödeyerek Abdülazîz ile birlikte Mısır’a giden Mûsâ, İfrîkiye bölgesine düzenlenen birkaç seferde kumandanlık yaptı; ardından yaygın kanaate göre 79 (698) yılında Abdülazîz tarafından İfrîkiye ve Mağrib valiliğine tayin edildi.

Mûsâ, kendisini bu göreve getiren efendisini memnun etmek, ayrıca halifenin güvenini kazanmak için önce İfrîkiye ve Mağrib-i Evsat’ta İslâm’ı yaymayı, ardından Mağrib-i Aksâ’nın fethini planladı. İşe Kayrevan yakınındaki Zağvân Kalesi’nde ve civarında oturan Berberîler üzerine bir ordu gönderip bölgeyi itaat altına almakla başladı. Daha sonra oğulları Abdullah ve Mervân İfrîkiye’nin tamamında hâkimiyet kurdular. Ardından Mûsâ Mağrib-i Evsat’a yönelip Berberî Hevvâre, Zenâte ve Kûtâme kabilelerinin yaşadığı Sicilmâse ve Secûmâ şehirlerini ele geçirdi (83/702). 86 (705) yılında Halife Abdülmelik’in ölümü üzerine tahta çıkan oğlu I. Velîd, İfrîkiye ve Mağrib valiliğini doğrudan hilâfet merkezine bağladı. Bu sırada Mağrib-i Evsat’ın fethini tamamlamış ve bölgede istikrarı sağlamış olan Mûsâ, Mağrib-i Aksâ’yı fethetmek için harekete geçti (87/706); iki yıl içerisinde Sebte (Ceuta) hariç Kuzey Afrika’nın tamamını hâkimiyeti altına aldı. Bu arada müstahkem bir şehir olan Tanca’nın valiliğine öncü birliklerinin kumandanı âzatlısı Târik b. Ziyâd’ı getirdi ve emrine 17.000 Arap, 12.000 Berberî askeri verdi; ayrıca yanında Berberîler’e Kur’an ve dinî meseleleri öğretmek üzere din âlimleri bıraktı (89/708). Karadaki fetih faaliyetlerini sürdürürken Tunus’ta büyük bir tersane yaptırarak güçlendirdiği donanmayla Kuzey Afrika sahillerini tehdit eden Bizans üslerini vurmak maksadıyla denizde seferler düzenledi. 86 (705) yılına kadar Sardinya, Mayurka ve Minorca adaları fethedildi; Sicilya’daki bazı şehirler alındı ve oradaki deniz gücü büyük ölçüde kırıldı.

O sırada İspanya’da hüküm süren Vizigotlar’la ilişkileri bozuk olan Sebte hâkimi Julianos, Mûsâ’ya yaklaşarak onu yarımada’yı fethetme teşvik etti; kendisine oradaki toprakların verimliliği hakkında bilgi verdi, karışıklıklar sebebiyle fethin son derece kolay olacağını söyledi. Bunun üzerine Mûsâ, Halife Velîd’den izin aldıktan sonra İspanya’nın güney sahillerine Tarîf b. Mâlik kumandasında 500 kişilik bir keşif birliği yolladı (Ramazan 91 / Temmuz 710). Birliğin, görevini başarıyla tamamlaması yanında bol miktarda ganimetle geri dönmesi üzerine 711 yılı ilkbaharında Tanca Valisi Târik b. Ziyâd’ı, içinde sadece 300 Arap asıllı askerin bulunduğu Berberîler’den oluşan 7000 kişilik bir ordunun başında İspanya’ya gönderdi. Târik, adını o günden beri kendisine nisbet edilen karaya çıktığı yerdeki kayalıklardan (Calpe / Cebelitârik [Gibraltar]) alan boğazı geçerek